

**Милорд Радојчић**

Ваљево  
bobava@ptt.rs

## НАЦИОНАЛНИ РАД ВАЉЕВАЦА У СТАРОЈ СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ

*Апстракт:* У чланку који следи реч је о помоћи Ваљеваца Србима у нео-слобођеним деловима земље, пре свега у Старој Србији, односно на југу Србије, али и Македонији или Маћедонији како се онда говорило и писало. То деловање на подручју Старе Србије и Македоније било је усмерено против поробљивача, а у циљу ослобађање Срба у њима. Оно се одвијало у неколико праваца: пропагандном, политичком, педагошком, верском, организационом па и војном (борбеном). Та активност одвијала се по недовољно одређеним етапама и са различитим интензитетом. Не ретко међане су форме и облици рада па и главни актери међу којима је било доста и припадника српске војске. Мада је тај рад био веома напоран, ризичан и деликатан био је и вишеструко користан. У појединим фуснотама рада дате су сажете биографије најзначајнијих актера основних активности. Иако се углавном ради о познатим личностима сматрамо да су оне пожељне да би се показало и њихово порекло или веза са ваљевским крајем.

*Кључне речи:* Национални рад, Ваљевци, Стара Србија, Македонија, Друштво Свети Сава, Клуб „Словенски југ“, комите (четници), српска револуционарна организација, Народна одбрана, добровољачки одреди...

## ОСНОВНЕ ПРИЛИКЕ У СТАРОЈ СРБИЈИ

Тежак је био живот Срба под турским ропством, а постао је још тежи кад су Бугари добили своју егзархијску цркву и бугарски комити почели их присиљавати да јој приђу, да се одрекну славе и Српства. Српски национални рад у Старој Србији и Македонији, у прошлом веку ретко је био предмет интересовања српских историчара. Томе пре свега доприноси недостатак изворне историјске грађе. Уз то, и у оно мало публикованих ра-

дова појављују се различити подаци, а за неке исте п органе, организације и актере, различити називи. Та збрка око назива и неке недоумице око редоследа неких активности, па и учешћа појединаца у њима одвраћају историчаре истраживаче да се студиозније и објективније позабаве стањем и збивањима на том подручју.

Стара Србија је географски термин, настао у 19. веку под утицајем државних промена које су уследиле након ослобођења Кнежевине Србије, за области које су чиниле језгро средњевековне Србије, а остале под турском влашћу. Значење речи Стара Србија није довољно одређено па неки писци употребљавају појмове Стара Србија у ширем, а неки у ужем смислу. Овај појам у ужем смислу обухвата Рашку област (Санџак), Косово и Метохију, док појам у ширем смислу обухвата и део или целу Вардарску Македонију, а понекад се том појму придодавала и Северна Албанија. То је условило да се у различитим временским периодима подразумевала њена различита територија.

У периоду од 1885. до 1912. територија Старе Србије је добила коначни облик у смерницама српске спољне политике и обухватала је територију Косовског вилајета и северозападног дела Битољског вилајета. Јован Цвијић је Стару Србију коначно омеђио границама државе краља Милутина водећи се територијамa које су европски географи 16-18. века означавали као Србију<sup>1</sup>. Непосредно пред I балкански рат Старој Србији је придодата Северна Албанија, што је био плод стратешких и економских потреба Србије за изласком на море.

Дакле, реч је о вишевековном политичком, државном, културном и духовном средишту српскога народа, не само у средњем веку него и неколико векова касније под туђинском османском влашћу. Стара Србија у нововековном значењу нема своје административно-управне нити политичко-државне границе. Међу различитим виђењима простирања ове земље чини нам се најмеродавније научно мишљење Јована Цвијића да Стара Србија обухвата простор Рашке, Косова и Метохије и Скопско-теговске области.

<sup>1</sup> Јован Цвијић, *Сабрана дела* књ. 8, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд 1995, 52-64

Стара Србија се у овом раду узима пре свега као културно-историјски простор, који обухвата средиште старе српске државне, културне и духовне баштине средишње области Србије које су после формирања новог државног средишта на северу почетком 19. века (Кнежевина Србија) остале под османском влашћу до 1912. године. Између Старе Србије и Македоније као делова европске Турске није постојала формално одређена граница, нити је икада била и успостављена.

Она је у средњем веку али и касније, све до краја 17. века била демографски најгушће насељена област српског народа. Стога је сасвим природно да старо српско наслеђе има изузетно место у обликовању модерног српског националног и државног идентитета. Није случајно, свакако, што се управо Стара Србија током последњих неколико векова нашла на удару геополитичких, духовно-религиозних и војностратегијских амбиција великих европских и светских сила али и суседних народа. Данас она чами у "гвозденом загрљају" и под окриљем новог америчког и западноевропског "продора на Исток".

Истраживачки она је веома занимљива тема.

## ВАЉЕВЦИ У АКЦИЈИ

Ваљевски крај<sup>2</sup> је познат као слободарски крај. Од давнина је чувен по бунама и отпорима свим наметима, кабадахијама и освајачима. У њему су почеле многе буне и устанци, изродили се многобројни хајдуци, јунаци хероји и познате војсковође. Чини ми се да ни овом приликом није сувишно подсетити на речи чувеног Јована Цвијића који је тврдио да географски амбијент вишеструко утиче на историјска збивања, укупан живот и културу поднебља. Зато његови житељи не само да су бранили своју слободу и независност већ су радо помагали и другима да их се домогну и трајно очувају. О томе сведоче бројни примери а можда најбоље њихов рад на подручју Старе Србије, па и Македоније, кроз организовање и активност више патриотских

---

<sup>2</sup> Под појмом ваљевски крај подразумева се садашња територија Колубарског управног округа кога сачињавају град Ваљево и општине: Лајковац, Љиг, Мионица, Осечина и Уб.

организација, организовање и вођење четничких (комитских) акција за ослобођење своје тада још увек поробљене браће на том подручју.

Многи овдашњи људи још средином 19. века јављали су се у добровољце, које су тада називали „самовољци“ јер су желели да иду у помоћ својој браћи у неослобођеним крајевима пре свега на југу Србије. Тим поводом у Ваљеву и Крагујевцу формирано су „лагери самовољаца“ где су се прикупљали да би били организовано упућивани. Пошто је српска влада одуговлачила са њиховим упућивањем многи нису могли или хтели да чекају, па су из тих логора сами кретали на угрожена подручја. Тако је из Ваљевског корпуса добровољаца 29. октобра 1862. године побегло 50 лица. Да не би умакли на босанску страну расписана је потерница за њима.<sup>3</sup> У близини Мокре Горе похватани су и појединци који су касније живели у Ваљеву или околини.

Допринос тој активности био је пре свега: политичко-организациони, едукативни, а каткад и војнички. Но, пођимо редом да би се потпуније упознали. Најпре, су појединачно деловали на својим радним местима као учитељи, свештеници, професори, дипломате, лекари итд. То је било и разумљиво ако се зна да првих година XX века Краљевина Србија није била спремна за било какве ратне подухвате јер није имала довољно квалитетног наоружања. Уместо тога водила је лојалну добросуседску политику, трудећи се да се српска ствар у Турској помогне дипломатским путем.

Драгоцен је и допринос Ваљеваца присаједињењу јужних крајева матици Србији не само кроз политичко, већ и практично деловање. О томе сведочи и њихов допринос конституисању нових органа власти на тим просторима, њиховом повезивању и обједињавању у Србији. У прилог тој констатацији иде и податак да је Ваљевац **Алиmpiје Васиљевић** (Велишевац, Љиг, 1831-Београд, 1911)<sup>4</sup> 1877. и 1878. године обављао дужност министра

<sup>3</sup> Архив Србије: *Изворна грађа Начелства округа Ужице* бр.2183, од 29. октобра 1982. и *Извештај Начелства округа Ужица* бр. 110648, од 7. септембра 1862. год.

<sup>4</sup> **Алиmpiје Васиљевић** је завршио Духовну академију у Кијеву и добио звање магистра. Предавао је у гимназији и богословији, а од 1869. био и професор филозофије на Великој школи. Бавио се књижевном критиком, водио

за ослобођене пределе са основним задатком да уреди управу у присаједињеним окрузима.<sup>5</sup>

Последњих година XIX века јављају се зачеци српског четовања у Старој Србији. Оно је представљало оружани одговор угроженог српског народа у Турској и одређеног броја људи из Краљевине Србије, на терор арнаутских качака, Бугарске егзархије и бугарских комитских чета. Најпре су чете формиране на терену ради самоодбране, а тек касније су званични и полузванични кругови их испраћали из Србије. Тако је отпочела српска четничка акција или српско четовање, које је себи за циљ поставило одбрану угрожене српске националне посебности у Старој Србији и Македонији.



*Алимјије Васиљевић*

Повољна реакција становништва Старе Србије и Македоније на појаву српских чета на њиховом подручју, навело је људе из патриотских кругова ондашње Србије да у границама својих могућности пруже помоћ новорођеном српском ратовању. Прилично стихијско сабирање и наоружавање српских добровољаца и њихово оделито деловање на терену, наметнули су потребу једне организације, која би, по узору на бугарске и грчке четничке, одн. андартске комитете, преузела на себе организовање четничке (комитске) организације и команду над њом. Зато је, као последица потребе институционализације четовања, септембра 1903., настала Српска револуционарна (четничка – комитска) организација.

Нажалост о томе се још увек недовољно зна, па и говори и пише. Разлози су бројни, сложени и веома деликатни. Пре свега

---

бројне књижевне и научне полемике и објавио неколико расправа и уџбеника. Учествовао је и у политичком животу па је био и министар просвете, наш посланик у Петрограду, државни саветник итд. Написао је Мемоаре који су објављени.

<sup>5</sup> Мирослав Перишић: *Либерали и либерализам у Србији 19. века – Крајња историја*, Београд, 2004, 264-265,

многе од тих активности организоване су у строгој илегалности и далеко од места њиховог сталног боравка. Велику препреку представљају поменуте језичке нејасноће и недоумице.

### **ДРУШТВО СВЕТИ САВА**

Оснивање Друштва Светог Саве 1886. године било је у непосредној вези са отпочињањем организоване националне акције Србије у Старој Србији и Македонији. Српска напредњачка влада на челу с Милутином Гарашанином сачинила је план вођења осмишљеног просветног, културног и верског рада међу тамошњим Србима и управо те године започела је с његовим спровођењем. Према неким наводима с том акцијом требало је да се крене претходне, 1885. године пошто се на неколико великих митинга одржаних у Београду, Врању и Нишу у пролеће те године чуо једногласан захтев да се што пре организовано супротстави све снажнијој бугарској и грчкој пропаганди у Старој Србији и Македонији под чијим притиском се у великој опасности нашао тамошњи српски народ коме је претило однарођавање. Српско-бугарски рат који је вођен у новембру 1885. године зауставио је почетак акције, али је губитак тога рата био за Србију још један подстицај у уверењу да се мирним путем, књигом, школом и црквом као и коришћењем легалних метода она може носити са својим ривалима на тлу европске Турске.

План је подразумевао активно укључење Министарства просвете и црквених дела, као и Министарства спољних послова, коришћење значајних средстава за посебне намене које је имала да одобри Народна скупштина и слање агената, учитеља, свештених лица и књига, оснивање конзулата у Старој Србији и Македонији и отварање школа, читаоница, цркава и покретања листова на српском језику. Координатор целе акције, која је отпочела 1886. године, требало је да буде српски посланик у Цариграду па је, с том циљем, упућен на то место Стојан Новаковић, један од најбољих познавалаца прилика у Турској.

Како је то био опсежан програм за званичну српску акцију, а у питању су били велики и деликатни задаци, изгледа да је у владиним круговима постојало расположење да би се томе могла прикључити и нека друга акција, незванична, како би се цео

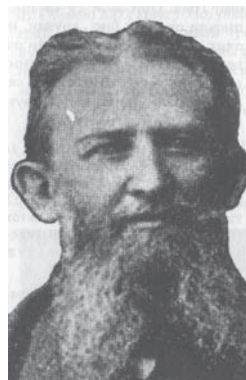




*Светомир Николајевић*



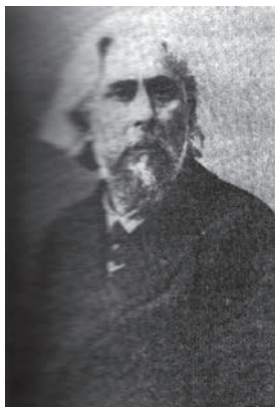
*Милан Ђ. Милићевић*



*Ђуро Козарац*



*Љубомир Љуба Ковачевић*



*Живојин П. Симић*



*Милан Кујунџић  
Абердар*

фронт деловања раширио, облици рада постали разноврснији, а организатора више, чему се и теже могло супротставити. То је и био разлог што је из напредњачких, односно владиних кругова, дошао подстицај за оснивање Друштва Светог Саве које је требало да подсећа на некадашњи Одбор за школе и цркве ван Србије из 1868. године, а чији би рад био изузетно користан као додатак званичној акцији, покаткад и да покрије неке задатке који се званично можда не би могли спровести.

Према томе Друштво Свети Сава је добровољно и невладино удружење у области културе, просвете и хуманитарне делатности. Основано је са циљем да ради на одржавању и заштити српског народа у Отоманском царству, односно у Старој Србији и Босни и Херцеговини. Организатор Друштва Светог Саве био

је **Светомир Николајевић** (Радушa, Уб, 1844 – Београд, 1922)<sup>6</sup>. Одлучио се на то с групом истомишљеника и патриота међу којима је било доста истакнутих личности и стручњака за проблематику европске Турске, али и опробаних националних радника. То родољубиво удружење је у том тешком националном тренутку *окуражило националистичке и иајирито да не клону духом, већ да иродуже свој рад и рад ирејиходника*.

На оснивачкој скупштини одржаној 24. августа 1886. године у сали Велике школе реферат је поднео Стеван Владислав Каћански, а до тада је Друштву Св. Саве већ приступило око 300 чланова утемељивача. Поред Николајевића (који је изабран за председника Друштва), и поменутог Каћанског међу његовим оснивачима су били: **Милан Ђ. Милићевић** (Рипањ, Београд, 1831 – Београд, 1908)<sup>7</sup>, Д. Јовановић, **Ђуро Козарац** (Винковци, Хрватска, 1839 – Београд, 1896)<sup>8</sup>, **Љубомир Љуба Ковачевић** (Петница, Ваљево, 1848 – Врњачка Бања, 1918)<sup>9</sup>, М. Маринковић

<sup>6</sup> **Светомир Николајевић**, високо образовање стекао у иностранству, српски писац и политичар, угледни професор опште историје и књижевности Велике школе, члан Српске краљевске академије, председник владе Србије, градоначелник Београда, министар унутрашњих послова и народни посланик. Један је од оснивача Радикалне странке и масонске ложе *Побрајим* и велики познавалац прошлости балканских народа.

<sup>7</sup> **Милан Ђ. Милићевић**, књижевник, фолклориста, педагог и преводилац, средином 19. века као чиновник радио је у Ваљевском окружном суду. Потом је бивао народни посланик, секретар Народне скупштине, секретар и председник Српске краљевске академије, члан Југословенске академије знаности и умјетности и академије у Петрограду. Веома плодан писац, сарадник више листова и часописа и аутор великог броја вредних књига,

<sup>8</sup> **Ђуро Козарац** (Винковци, Хрватска, 1839 – Београд, 1896), католички свештеник – жупник и професор веронауке. Током 1869. године дошао је у Ваљево и основао прву нижу гимназију, потом је још неке време био гимназијски професор, а затим директор шабачке и Прве мушке београдске гимназије, али и директор Државне штампарије. Активно је учествовао у друштвеном раду и био члан највиших просветних органа и тела али сарадник бројних листова и часописа)

<sup>9</sup> **Љубомир Љуба Ковачевић** (Петница, Ваљево, 1848 – Врњачка Бања, 1918), завршио је Велику школу и био професор гимназије и учитељске школе, а потом и професор историје на Великој школи. Познати српски историчар и политичар, један од зачетника критичке историографије у српској науци, бивао је министар просвете, секретар Српске краљевске академије наука и уметности, државни саветник и плодан писац;



и протосинђел Фирмилијан (Дражић). По другим изворима су међу његовим оснивачима су били и: Срета Стојковић, Панта Срећковић, Коста Шуменковић, Милојко Веселиновић, Милош Милојевић и др. Од почетка рада овог Друштва у њему су учествовали многи Ваљевци, а нарочито се истицао **Живојин П. Симић** (Врело, Уб, 1848 – Београд, 1926),<sup>10</sup> који је више од четврт века био је члан управе Друштва Светог Саве, један од његових првих секретара и уредника друштвеног часописа *Бра(ѿ)сѿво*, па и појединих књига.

Поред већ поменутих, утемељивачи овог Друштва из Ваљевског краја су били: **Марко С. Лазаревић**, касациони судија, министар правде и унутрашњих послова, рођен у Доњој Буковици код Ваљева; **Милош Гођевац**, познати трговац – извозник из Ваљева, у Београду; **Мита Ракић**, писац, преводилац и министар финансија, рођен у колубарској Мионици<sup>11</sup>; **Стеван Добривојевић** адвокат у Београду, рођен у Словцу код Лајковца, **Ђока Миловановић**, учитељ цртања на Великој школи, пореклом из Лопатња код Осечине; **Ранко Петровић**, професор и директор гимназија и учитељских школа у Нишу и Београду и народни посланик из Брезовица код Ваљева и још неки.

Друштвена правила је 13. јула 1886. године потврдио тадашњи српски министар просвете и црквених послова **Милан Кујунџић Абердар** (Београд, 1842 – Београд, 1893)<sup>12</sup>, који је, такође, пореклом Ваљевац. Поред заштите нашег народа од терора бугарског егзархата у Старој Србији оно је требало да пружи по-

---

<sup>10</sup> **Живојин П. Симић** (Врело, Уб, 1848 – Београд, 1926), гимназијски професор у Београду, Неготину, Ваљеву, Књажевцу, где је био и директор гимназије као у Зајечару и Београду. Поред рада у школи бивао је секретар Министарства просвете, начелник тог истог министарства и професор учитељске школе у Београду. Познато је да је био председник Певачког друштва *Сѿанковић*, оснивач фондова за помагање сиромашне деце, градски одборник Београда, народни и краљев посланик, сарадник више листова и часописа, те плодан писац. У Друштву је обављао више значајних функција.

<sup>11</sup> Рођен у кнежевској породици Раке Тешића, по коме су његови потомци узели презиме Ракићи.

<sup>12</sup> **Милан Кујунџић Абердар** (Београд, 1842 – Београд, 1893), чије отац Јован Кујунџић *Ваљевац* био трговац и кафеџија у Ваљеву и Београду, а он песник, филозоф, професор Велике школе и познати политичар. Између осталог био је секретар Српског ученог друштва, председник Народне скупштине, министар просвете, посланик у Риму, уредник Младе Србадије и песник.



Лука И. Лазаревић



Драјомир Обрадовић



Бојдан Јанковић

дршку Србима у Босни и Херцеговини. Задатак Друштва је био да шири просвету и негује националне осећаје у целом српском роду без обзира на веру. Зато су након I светског рата наступали са девизом: „Браћо је мио, које вере био.”

Главни задаци Друштва били су усмерени у три правца: културно-просветни рад на терену; издавачка делатност и оснивање школских установа у Београду за школовање заграничних кадрова који би се касније враћали натраг. Од огромне важности за рад Друштва била је чврста сарадња с Министарством просвете и црквених дела и Министарством спољних послова који су, пре свега, учествовали у покривању његових трошкова. Већ у току прве године рада код многих у Србији било је велико интересовање да постану чланови Друштва или његови дародавци. Значајна средства која ће оно прикупити служила су за финансирање разноврсних активности.

Главно поље активности Друштва Светог Саве било је на тлу Јужне Србије и Македоније где је требало што брже и организованије притећи у помоћ тамошњим Србима, у првом реду њиховим школама и црквама. Њима је претила велика опасност од великобугарске пропаганде која је уз подршку Егзархије и турских власти преузела или затворила велики број српских школа и цркава. Зато је Друштво приступило обнављању старих и подизању нових школа и цркава на том подручју. Слало је и новац за тамошње учитеље и свештенике, бирало и тамо упућивало најбоље просветне кадрове. Из ваљевског краја тамо су поред

осталих радили: **Драгомир Обрадовић**<sup>13</sup> који је био професор и директор Српске гимназије у Солуну, извесно време директор гимназија у Скопљу и Нишу, а од 1913. и школски инспектор Скопске области; **Богдан Јанковић** (Ваљево, 1868 – Ница, 1918)<sup>14</sup>, професор, извесно време заступа је директора и био директор гимназије у Солуну; **Лука И. Лазаревић** (Свилеува, Коцељева, 1857 – Београд, 1936)<sup>15</sup> такође професор од 1906. године био је директор гимназије и учитељске школе у Скопљу, и још неки.

Друштво се залагало и за упућивање младих људи из тих крајева на школовање у Србији и затим њихово враћање натраг да раде као учитељи или свештеници уз обавезу да утичу на уздицање свести код тамошњих Срба. Разним путевима достављало је пошиљке материјалних средстава у којима су школе и цркве посебно оскудевале као, на пример, одежде, утваре и богослужбене књиге за цркве и манастире, разна учила, карте и уџбенике за школе. Велики број књига које је Друштво добијало на поклон од разних добротвора или их је откупљивало од аутора или издавача, најчешће националне садржине или родољубиве проблематике, упућивало је у Јужну Србију и Македонију. За

---

<sup>13</sup> **Драгомир Обрадовић**, гимназијски професор, плодан писац, помоћник министра просвете и вера и минисатар Вера; 13. година био је професор и директор Српске гимназије у Солуну, извесно време директор гимназија у Скопљу и Нишу, а од 1913. и школски инспектор Скопске области. Учествовао је у балканским ратовима као резервни официр. Током Првог светског рата повлачио се са Српском војском до Скадра. Био је одређен да прикупи српске гимназијалце и одведе их у Француску где су у Ници наставили школовање. Био је члан Управног одбора Удружења Јужносрбијанаца, и инспектор просветног одељења у Ници у Француској. Након рата био је просветни инспектор за јужну Србију са седиштем у Скопљу.

<sup>14</sup> **Богдан Јанковић**, професор више гимназија (Ваљево, Алексинцу, Београду, Солуну, Београду и Ваљево) и професор Богословије Свети Сава у Београду. Од 1904. па до смрти био је директор Ваљевске гимназије и вишегодишњи народни посланик. Био је опчињен учењем Светозара Марковића па је припремао за објављивање његових сабраних дела-

<sup>15</sup> **Лука И. Лазаревић**, такође гимназијски професор (Пожаревац, Велико Градиште, Ваљево, Београд, Свилајнац, Крагујевац итд) и Учитељска школе у Београду. Био је школски надзорник, директор у неколико школа па и Ваљевске гимназије. У Ваљево је више пута биран за народног посланика, а потом и за министра просвете и црквених дела. Оснивач је Фонда потпомагање сиромашних ученика, сарадник више листова и часописа и аутор више вредних књига.



*Зграда Дома Св. Сава у Београду*

веома кратко време Друштво Светог Саве израсло је у значајног организатора националне радње у неослобођеним јужним српским крајевима. Истовремено Друштво Светога Саве се посветило оснивању просветних установа у Београду на којима су се образовали младићи пореклом из Старе Србије и Македоније или они који би дошли по препоруци српских конзула из тих крајева. Од познатих питомаца Друштва Св. Саве истакли су се учитељи Богдан Раденковић и Јован Ћирковић те четничке (комитске) војводе Јован Бабунски и Јован Довезански.

Најпре, крајем 1887. године, основало Светосавску вечерњу школу која је почела с радом у јануару 1888. године. Међу њеним ученицима било је доста оних који су се бавили разним пословима по Београду, најчешће занатима, а који су били пореклом из Старе Србије и Македоније али и из унутрашњости Србије. Поред општих знања, пре свега из прошлости српског народа, ђаци су учили и по нешто од онога што је било неопходно занатлијама (зидарима). С обзиром да се врло брзо показала потреба за оним ђацима који су већ имали завршену ову или неку основну школу, а којима је требало дати само нека допунска знања. Током 1888. године отворена је Припремна светосавска школа, где су се спремали будући учитељи јер су се њени свршени ђаци

могли уписати у Државну учитељску школу, где су слушали једногодишњи скраћени курс.

Да би се, помогло младим људима који су долазили непосредно из Старе Србије и Македоније, а тамо су већ били започели или завршили неку школу, а хтели су да наставе школовање у Србији, за њих је, у новембру 1888. године, био отворен Светосавски пансион. За питомце Пансиона је, поред редовног школовања, била предвиђена и посебна вечерња настава из српског језика, историје и књижевности, а била им је на располагању и пригодна читаоница. С обзиром да се број ових питомаца из године у годину увећавао, за њих је почео 1889. године да се гради Светосавски дом. Када је овај Дом био завршен 1890. године, у њему је била смештена и Управа Друштва *Светиої Саве*. У новембру 1890. године, Друштво је основало Богословско-учитељску школу чије управник био познати национални радник, **Милош Милојевић** (Црна Бара, Богатић, 1840 – Београд, 1897)<sup>16</sup>.

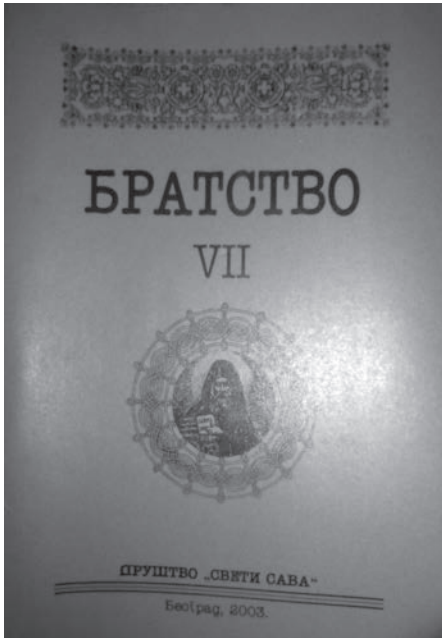
Друштво Светог Саве је велику пажњу посветило и сопственој издавачкој делатности. Од свих издања најзначајнији је био часопис *Бра(ш)сїтво* који је редовно излазио почев од 1887. године и изашао у 32 књиге. Објављено је више књига, попут пропагандне књижице *Друшїтво Светиої Саве*, збирке књижевних радова *Браїсїтво* али годишњих извештаја о свом раду објављених у публикацијама под насловом *Друшїтво Светиої Саве и Поменик*. На педесетогодишњицу свог рада Друштво Св. Саве је 1937. године приредило и објавило своју *Сїоменицу*.

У часопису су објављивани разноврсни текстови из прошлости и савременог друштва Старе Србије и Македоније, а односили су се на различите области живота и стварања људи. Они су имали задатак да својом садржином и тумачењима покажу да се ради о српским крајевима и да тако утичу на осећања људи, посебно тамошњег народа да буде свестан своје прошлости, идентитета, језика и обичаја а све у циљу лакшег супротставља-

---

<sup>16</sup> **Милош Милојевић** је студирао права у Београду и филозофију у Москви и Кијеву, средином 19. века био је писар у Окружном суду у Ваљеву, бивао је гимназијски професор и директор богословије, много је путовао по Старој Србији и Македонији, постао писац, фолклорист и историчар, сарадник више листова и часописа, члан Српског ученог друштва аутор већег броја стручних и научних књига.





*Насловна сѝрана VII броја часописа  
Брајсѝво*

ња туђој култури и утицају. Већину чланака писали су угледни истраживачи, међу којима су се већ на почетку појавили Стојан Новаковић, Милан Ђ. Милићевић, Љубомир Ковачевић, Милојко Веселиновић и др. Објављени текстови доносили су пуно података о тамошњим варошима, људима, збивањима, па је самим тим часопис веома обогатио научни живот у Србији добивши у њему веома високо место. Од великог значаја за целокупни рад Друштва Светог Саве била је чињеница што је оно уживало велику подршку званичних органа у Србији, најпре Министарства просвете и црквених дела, а од 1889. године и Министарства спољних послова. Друштво Св. Саве је створило и своје канале и мрежу поверљивих људи, па је тако водило и самосталну пропагандну делатност што је често доводило до срџбе српске конзуле у Турској који су због тога упућивали оштре протесте Министарству у Београду.

Доласком радикала на власт у Србији, 1889. године, неспоразуми Друштва са званичним органима Србије постали су све чешћи. Радикалске власти су предузеле мере да обједине и ставе под своју контролу све центре српског националног рада у заграничним крајевима. Министар спољних послова и српски



конзули у Турској хтели су, да активност Друштва у Старој Србији и Македонији подреде себи као јединим представницима Србије чему се Друштво одупирало. То је изазвало међу њима многе неспоразуме.

У околностима када се и у Србији, а и изван ње, дизао све јачи глас против Друштва Св. Саве, влада Саве Грујића 1890. одлучила је да се национални рад у Старој Србији препусти Министарству спољних послова, односно српским конзулима. Дошло је до још већих неслагања Друштва и Министарства спољних послова, а на Друштво се жалила и Призренска богословија. Министар спољних послова је због тога 1891. године укинуо државну помоћ Друштву, а њихове питомце разместио по другим државним школама. Након тога Друштво је престало да ради на пољу националне политике у Старој Србији.

Незадовољство у делу српских званичних кругова због тога што се Друштво Св. Саве издвојило као исувише самосталан фактор у заграничној делатности није био једини чинилац који је кочио његово деловање. Бугарска пропаганда у Старој Србији и Македонији видела је у њему озбиљног противника. Неке афере, настале у вези с побунама у Пансиону Друштва Св. Саве и јавног испољавања пробугарских осећања од стране појединих питомаца, могле су се приписати управо деловању званичне бугарске пропаганде.

Најопаснији за рад Друштва Св. Саве био је став турских власти. Изгледа да су Турци врло брзо осетили колики је значај активности Друштва у Старој Србији и Македонији оценивши да је то заправо централа за вођење пропаганде која на тим територијама *de facto* поткопава турску власт па су на њен рад све више неповољно гледали. Од 1890. године у Турској су појачани прогони чланова Друштва. Није се дозвољавало деловање његових људи, агената, попова, учитеља итд.

Период од 1886. до 1891. године остаће међутим посебно обележен у његовој историји као златно доба.<sup>17</sup> То је било време његовог најсвестранијег рада на уздизању српског народа на поробљеним подручјима и његовог повезивања путем културе, просвете односно књигом, школом и црквом. Друштво Св. Саве

---

<sup>17</sup> Из књиге Михаило Војводић: *ДРУШТВО СВЕТОГ САВЕ документи 1886-1891*, издање Архива Србије и *Друштва Св. Саве*, Београд 1999.

се тада наметнуло као један од најзначајнијих чинилаца Србије у организовању српског народа. Његово име било је тада међу Србима ван Србије синоним за Србију као матицу земљу коме ће се тамошњи појединци много чешће обраћати за помоћ него званичним органима Србије. После ударца које је доживело 1891. године Друштво Св. Саве ће се само делимично опоравити. Наставиће неке облике свога деловања а пре свега издавачку делатност. Друштво је озбиљније наставило свој рад тек 1903. године и радиће све до 1941. године, са краћим прекидом током I светског рата, али, разуме се, са смањеним обимом активности.

Непосредно по оснивању Друштва изграђена је читава његова структура. Основан је велики број пододбора по Србији (Крагујевцу, Ваљеву, Аранђеловцу, Пироту, Нишу, Шапцу, Ужицу и Жагубици). Дакле, међу тим одборима био и онај у Ваљеву на челу са др Светозаром Атанасијевићем, кога су потом замењивали: трговац Драгутин Драгић Секулић, директор гимназије Владимир Војиновић и професор Антоније Делимировић. Ти пододбори извесно време радили су и у Убу (на челу са протонамесником Васом Ј. Јанковићем) и Обреновцу<sup>18</sup> (трговцем Иваном Гудурићем).<sup>19</sup> Тамо где није било пододбора, Друштво је имало своје поверенике. Већ на првој редовној скупштини одржаној 25. јануара 1887. године видела се снага и његов полет. Након само пет месеци деловања било је 43 формираних пододбора, 1 242 члана утемељивача са улогом од 100 динара и 3 500 редовних чланова, са чланарином од пет динара. Капитал добијен од чланарине и прилога дат је 1886. године на штедњу са каматом, у *Београдски кредитни завод*.

Премда није било класична задужбина, Друштво Св. Саве је средства за свој рад добављало не само појединачним прилозима него и преко фондова задужбина осниваних ван или при Друштву. Само Друштво утемељено је новчаним прилозима неколико стотина трговаца, чиновника, занатлија, судија, лекара и духовника из Београда и других места у Србији. Међу утемељитеља нашли су се и министри Михаило Вујић, Чедомиљ Ми-

<sup>18</sup> И Обреновац је у то време припадао Ваљевском округу.

<sup>19</sup> Милорад Радојчић: *Живојин П. Симић (1848-1926), просветни, друштвени, политички и културни радник у Гласнику Историјској архива Ваљево*, 2011, бр. 45, стр.25.

јатовић, Милан Пироћанац и Милутин Гарашанин, дипломата Аћим Чумић, радикалски првак Лазар Пачу, индустријалац Ђорђе Вајферт и трговац Никола Спасић. Ту се нашло и преко тридесетак људи из ваљевског краја, од високих интелектуалаца до обичних грађана. Осим што је помагало просветне, културне и друге установе, Друштво се бринуло за сиромашну, обдарену децу и студенте, помогне преко стипендија које су им омогућавале школовање.

Од 1887. до 1912. године, Друштво је имало у Београду основну и продужну школу кроз коју је прошло 20.000 деце из крајева под окупацијом. Прилозима чланова, осим ових делатности, подигнуто је и неколико палата у Београду као и дом Друштва у Душановој улици. Та имовина сада је предмет захтева за реституцију.<sup>20</sup>

### КЛУБ „СЛОВЕНСКИ ЈУГ“

Имајући све то у виду Србија настоји да појача своју дипломатску активност и отвара привремена краљевска конзуларна одељења у Солуну и Скопљу 1887, у Битољу 1888, у Приштини 1899 и Серезу 1897. године док су Арнаути осујетили отварање конзуларног одељења у Призрену. Министарство просвете у Влади генерала Саве Грујића и просветни одбор иницирали су формирање црквено-школских општина на том подручју. Још 1881. године донете су следеће одлуке: а) отварање српских му-

---

<sup>20</sup> Рад Друштва обновљен је 1994. године. Том чину присуствовало је око 80 универзитетских професора, уметника, новинара, представника научних, културних и других јавних институција и делатности, који су једногласно усвојили Статут који је у својим најважнијим деловима био наставак старог и тиме дали подстрек да Друштво настави тамо где је стало 1941. године. Настављено је издавање часописа и промењен стари назив "Браство" у "Братство". Часопис је обновљен 1996. године штампањем избора из претходних књига (1887-1941). Од тада до 2010. године изашло је четрнаест бројева часописа. Друштво сваке године организује трибине за грађанство, као и своје редовне састанке, скупове и прославу славе Св. Саве. За Савиндан 27. јануара, организује се традиционални конкурс за ученике основних и средњих школа на слободну тему о Светом Сави. Награђеним ученицима додељују се књиге на поклон. Сваке пете године штампа се Зборник награђених радова на конкурс. Органи Друштва су Скупштина, Управни одбор, Председник, Извршни одбор и Надзорни одбор.

шких и женских школа где год је било могућно и потребно; б) давање уџбеника по школама бесплатно где општине не могу да их набаве о свом трошку; в) одређивање сталних плата учитељима и учитељицама сразмерно њиховој школској и националној спреми; г) растурање пригодних књига по народу; д) оснивање при Министарству иностраних дела, одељења за пропаганду и ђ) оснивање Просветног одбора за пропаганду.

После успешно окончаних српско-турских ратова (1876-78) набујала су национално слободољубива осећања великог броја становника Србије. У жељи за дефинитивно ослобођење Македоније и Старе Србије од Турака и бугарских комита долази до стварања више националних организација попут Народне одбране и Српске револуционарне организације. Њиховом оснивању претходило је оснивање клуба „Словенски југ“ чије основни циљ био да делује у свим покрајинама под турском и аустроугарском влашћу ради уздизања и развоја револуционарног рада на словенском југу. Носиоци тих идеја су били: капетан **Јаков Ненадовић** (Београд, 1874 – Ниш, 1926)<sup>21</sup>, поручник

<sup>21</sup> **Јаков – Јаша А. Ненадовић**, рођен стицајем одређених околности у главном граду а пореклом из славне породице Ненадовића из историјске Бранковине код Ваљева. Завршио је Војну академију и у војну службу Црне Горе ступио 1. јануара 1896. године где је остао до јануара 1904. године. У четничком покрету би је од 1904. године. Као будући зет знамените црногорске породице Петровић важио је за поверљивог сарадника књаза Николе и учесник многих значајних догађаја. Током службовања у Црној Гори повезао се са неким Арнаутима, посебно у подручју Плава и Гусиња, и прикупљао податке о активностима и плановима појединих њихових сународника.

Убрзо по доласку краља Петра I Карађорђевића на српски престо враћа се у Србију и ступа у српску војску са чином артиљеријског капетана II класе у Дунавски артиљеријски пук. Затим је био ађутант мајора Радивоја Бојовића, будућег министра војног. Као капетан I класе 29. новембра 1908. године преведен је у цивилну службу и постављен за управника Казненог затвора у Нишу. Има информација да је као резервни официр учествовао у балканским ратовима а пред почетак Првог светског рата пустио је све затворенике и одржао ватрени говор. Између осталог рекао им је: *“Ви сте осуђени за једно дело, али вас оштаџина ослобађа одговорности, да би служили слободи и били са својим народом у најшрећим њеницима”*. Предложио им да је да се као слободни грађани укључе у одбрану слободе и независности своје земље. Како је био веома популаран већина њих одазвала се том позиву а он је образовао добровољачке формације, ставио се на њихово чело и укључио у борбу.

Пензионисан је као управник нишког казненог завода 8. октобра 1921. го-



*Носиоци активности у Словенском јују:  
Јаков А. Ненадовић и Глиша Елезовић*

Александар Срб, капетани Мирко Наумовић и Душан Отркић, универзитетски професор Љубомир Јовановић итд. Чланови клуба одлучили су да одмах припреме експлозивни материјал за терористичке акције у Босни и Херцеговини, Хрватској и Новом Пазару, у коме се тада налазио аустроугарски гарнизон.<sup>22</sup>

Вођа и душа тог Клуба Ваљевац – млади официр Јаков – Јаша А. Ненадовић. Драгоцену помоћ и подршку имао је од професора **Глигорија Глише Елезовића**<sup>23</sup>, који је извесно време радио као професор у Ваљевској Гимназији.

По угледу на њега у јесен 1903. године образовано је и истоимено студентско удружење, које је покренуло лист под истим именом, који је са малим прекидима излазио све до 1912. године. Његов оснивач био је Љубомир Јовановић, звани Чупа, студент

---

дине али је још неко време радио као управник Ортопедског завода у Нишу. Већ 25. јуна 1922. године постављен је за инспектора при Министарству социјалне политике а поново је пензионисан 17. јануара 1923. године.

<sup>22</sup> Предраг Пејчић: *Четнички покрет у Краљевини Србије*, Крагујевац, 2007, 109.

<sup>23</sup> **Глигорије – Глиша Елезовић** (Вучитрн, 1879 – Београд, 1960), лексикограф и историчар, још као студент на Великој школи био је активан члан омладинског покрета и један од оснивача клуба *Словенски јуј* као и задруге *Српска браћа*. Радио је као професор у гимназијама у Пљевљима, Солуну, Скопљу и Ваљево, али и богословији у Призрену, Учитељској школи у Скопљу и више института. Био је свестрани истраживач и сарадник многих листова и часописа.

права. Убрзо потом придружили су му се Коста Јовановић, Милоје Смиљанић, Јован Тановић, Влада Станимировић, Стеван Симић, Јован Алексић, Милорад Ибровац, Јован Продановић и још неки.<sup>24</sup> Међу члановима тог Удружења било је и више студената пореклом из ваљевског краја.

### Српска револуционарна (четничка) организација

Почетком 20. века Стара Србија остављала је мучну слику под турском влашћу. По њој су планине биле пуне арнаутских одметника – качака који су свакодневно терорисали македонски и српски живаљ. Многобројне бугарске формације слободно су крстариле на тим просторима сукобљавајући се са мањим саставима турске војске или нападајући српска села са намером да наш народ пређе на њихову страну. Те чете били су извршни органи Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО) чије почетни циљ био организовање политичке и оружане борбе против турске власти ради остваривања аутономије за Македонију и Једренску област, а ако се тај циљ не може остварити ићи на федерацију балканских држава. Зато се годинама радило и покушавало пронаћи јединство са бугарским непријатељима – Турака. Тим поводом је српска власт помагала и школовала многе Бугаре али су неки од њих врло брзо по повратку у земљу постајали љути противници Срба и Србије.

Ни остале државе чији су народи живели на тим подручјима нису мировале већ су настојале да заштите свој народ и делове њене територије припоје себи. У таквим условима Бугарска је највише звецкала оружјем. О њеној спремности причани су хвалоспеви. Тврдило се да има најбољу војску у Европи, која је упоређивана чак и са војском Немачке. Србија и Грчка су ниподаштаване и сматране дезорганизованим и растројеним државама које се малтене налазе пред распадом. Ипак, ни оне се нису предавале мада су по Старој Србији вршљали бугарске комитете, српски четници и грчки андорити.

И код омладине, младића из Старе Србије и Македоније, који су студирали у Београду, као и код већине истакнутих људи, није

<sup>24</sup> Стеван Симић: *Српска револуционарна организација – Комитетско четиновање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Београд, 1998, 75.



постојала потребна заинтересованост за општу ствар, за ослобођење и уједињење српских територија. Такво аполитично стање вешто су искористили Бугари и у то време основали своју тајну организацију (ВМРО) у Београду! Преко посебних повереника сакупљали су комитски порез међу Македонцима који су радили у српској престоници, захтевајући од њих да њихове породице у Македонији прихвате православне свештенике, без обзира што су у њима били и добри Срби. Ипак, све то није дуго трајало.

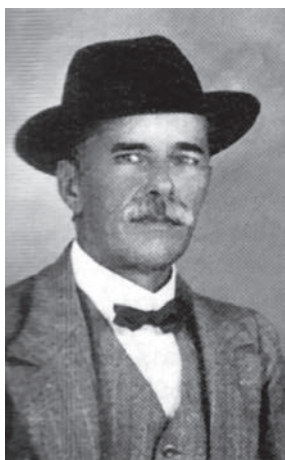
Током 1903. године, у Београду су избиле мартовске демонстрације. У мајском преврату убијен је краљевски пар Александар и Драга Обреновић. На чело Србије долази слободарски и демократски оријентисан Петар I Карађорђевић. Полет настао по његовом доласку на српски престао изнедрио је Српску револуционарну организацију (комитски – четнички покрет) за ослобођење својих сународника од турске власти. Омладина је узбуркана и све више се интересује за унутрашње прилике и слободу још неослобођеног Српства видевши шансу за проширење своје територије и окупљање целокупног српског народа у једну државу.

Ослобођен присмотре полицијског режима последњег Обреновића др **Милорад Гођевац** (Ваљево, 1860 – Београд, 1933)<sup>25</sup> је од 1903. године почео окупљати становнике Београда, родом из неослобођених крајева желећи да српски народ у Старој Србији заштити од Арнаута и Бугара. Средином септембра 1903. група окупљена око њега састала се у кући београдског богаташа и великог српског добротвора Луке Ћеловића и основала *Српску револуционарну организацију*.<sup>26</sup> Гођевац је тим поводом поред осталог рекао: *“Ако овако иоштраје још неко време, Сџара Србија ће изгубити карактер српске земље, јер ће остати без Срба. Ако*

---

<sup>25</sup> Др **Милорад Гођевац** је најпре радио као средњи лекар у Књажевцу, па лекар београдске општине и од 1899. био шеф општинских лекара у Београду. Држао је јавна предавања о чувању и неговању здравља. Један је од зачетника оснивања хитне медицинске помоћи у Београду. Радио је на оснивању уређењу завода за стерилизацију млека. Био је члан Српског лекарског друштва и аутор више објављених дела, учесник сва три рата од 1912. до 1918. године, па и одликован Орденом Карађорђевог звезде IV реда, Орденом белог орла и Медаљом за ратну службу.

<sup>26</sup> У неким изворима она се назива Српски комитет, Четничка акција, Комитски или четнички покрет.



Блиски сарадници:  
 др Милорад Гођевац и генерал Јован Атанацковић

*Ћући наша влада, ако хоће да чува пријатељство са Турском ио савету великих сила, ми не смемо да ћућимо.“*

У Краљевини Србији њен задатак је био да прибира финансијска средства, људство и оружје како би акција била што успешнија. Њене унутрашње организације у Старој Србији и Македонији, поред основне улоге стожера, имале су и улогу стварања српске парламентарне структуре, која би функционисала паралелно са турском административном структуром. Замишљена као логистичка подршка акцији, организација је убрзо надрасла своју првобитну улогу претворивши се у институцију српског ослободилачког покрета у Турској. Тада су основане и њене три секције: револуционарна, пропагандна и финансијска.

Три дана касније у кући генерала и пензионисаног министра **Јована Атанацковића** (Неготин, 1868 – Београд, 1921)<sup>27</sup> у Крунској улици у Београду одржан је нови састанак на коме је

<sup>27</sup> **Јован Атанацковић** је после основне школе и шест разреда гимназије завршио Артиљеријску школу; обављао више значајних дужности па и начелника Штаба Дринског кора и начелника штаба Дринске дивизије. Касније је бивао: начелник Штаба команде активне војске, начелник штаба Дунавске дивизије, командант Тимочке дивизијске области, канцелар Краљевих ордена, делегат Српске владе и Врховне команде у Црној Гори у I балканском рату, два пута министар војни; министар грађевине. Био је носилац многих одликовања и других признања; у чин генерала произведен је 6. децембра 1897. године.

усвојен Статут Српске револуционарне организације и основан Централни револуционарни одбор у Београду. За председника је изабран др Милорад Гођевац<sup>28</sup>, а чланове др Василије Јовановић, Лука Ђеловић, генерал Јован Атанацковић, професор Љубомир Јовановић Чупа, професор Љубомир Давидовић, рентијер из Маврова Голуб Марић, академик Љубомир Ковачевић, државни саветник Живан Живановић, професор Јаша Продановић и академик Љубомир Стојановић.<sup>29</sup> Касније им се придружио и председник Извршног одбора у Врању, капетан Живојин Рафајловић.

Дакле, поред др Милорада Гођеца у овом Одбору из ваљевског краја су били: **Љубомир Ковачевић**<sup>30</sup> и **Живан Живановић**<sup>31</sup> (Живковци, Љиг, 1852 – Београд, 1931). Задаци Централног одбора били су да води револуционарну акцију, врши националну пропаганду на терену и у Србији, именује шефове горских штабова, војводе и четовође и обезбеђује финансирање тих активности. Седиште Централног одбора се прво налазило у Београду, у кући Луке Ђеловића, који је донирао организацију са 50.000 динара годишње, што је то време била велика сума новца.

Истовремено су изабрани и извршни<sup>32</sup> одбори у Врању, Скопљу и Битољу. Одбор у Врању су сачињавали: **Живојин Жика Рафајловић**<sup>33</sup> (Мионица, 1871 – Београд, 1953), који је као гра-

---

<sup>28</sup> У чланку Владимира Илића *Национални рад Милорада Гођеца*, објављеном у *Архиву за нејоване здравствене културе Србије* (Београд, 1900, број I, стр. 102) и још по неком чланку пише да је генерал Јован Атанацковић био изабран за првог председника тог одбора.

<sup>29</sup> Према другом извору први чланови Централног одбора су били: Јован Атанацковић (председник), др Милорад Гођевац, Никола Спасић, Димитрије Ћирковић, Љуба Давидовић. Љуба Јовановић, Јаша Продановић, Голуб Јањић и Милутин Степановић (секретар).

<sup>30</sup> О коме је већ било детаљније речи у фусноти број 9.

<sup>31</sup> **Живан Живановић** професор, политичар и историчар. Био је истакнути члан Либералне странке, председник Народне скупштине 1892, министар народне привреде 1899, министар просвете 1903., члан Државног савета и историчар. Аутор је, поред осталих, и књиге *Политичка историја Србије у другој половини 19. века* која је објављена у четири тома.

<sup>32</sup> По неким изворима и одбори у Врању, Скопљу и Битољу звали су се централни.

<sup>33</sup> **Живојин Жика Рафајловић**, српски официр, познати политичар, истакнути привредник и национални радник. Након завршене војне академије служио је као поручник у Врањском гарнизону. Илинденски устанак 1903.



Живан Живановић



Живојин Рађајловић

нични официер био упознат са тешким стањем Срба у Старој Србији и Македонији и још пре почетка устанка покретао формирање чета одметника који су преко границе ликвидирали муслиманске насилнике. Поред њега у том одбору су били: врањски срески начелник Драгић Павловић, учитељи Миле Цупара и Лазар Божовић (благајник), директор врањске гимназије и Васа Јовановић.<sup>34</sup> Извршни одбор Скопље су чинили: Богдан Раденковић, Михаило Шушкаловић и Момчило Манчић. У Извршном одбору Битоља су били: Јован Ђирковић, Лазар Кујунџић, Саватије Милошевић, Алекса Јовановић Коџа и Давид Димитријевић. Њихови задаци су били да: врше пребацивање чета на терен и обезбеђују њихов прихват по повратку, омогућавају пренос оружја, муниције и другог материјала, одабирају способне путовође, старају се о безбедности старих и отварају нове канале, примају шифроване поруке и извештаје са терена и спроводе их централном одбору коме одговарају за свој рад.<sup>35</sup>

---

га је затекао у Врању где се сусреће са избеглим комитама ВМРО- а. Од 1906. до 1929. године биран је за народног посланика као носилац Националне странке у врањском округу. Године 1920. био је министар народног здравља у кабинету Миленка Веснића а 1922. министар шума и рудника у коалиционој Пашићевој влади. У периоду 1940—1941. био је бан Вардарске бановине.

<sup>34</sup> По другим изворима поред њега тај одбор су основали Сима Златановић, Велимир Карић и Тома Ђурђевић, а његови чланови су постали и Љубомир С. Јовановић, Јован Ненадовић, Драгиша Ђурић, Љубомир Вуловић, Петар Пешић и Душан Туфегџић.

<sup>35</sup> Војислав Илић: *Вайрено кришћење код Самокова*, лист *Војска*, Београд, 19.

Како је Рафаиловићев таст Јанча Јовановић био најбогатији човек у Врању, у његовом подруму често су боравили и вежбали комите (четници). Он је је до оснивања ових одбора имао неколико самостално организованих оружаних група у Старој Србији. Обучавао их је војним вештинама на свом имању, прихватао их исцрпљене, често рањене, када су се враћали у Србију, организовао њихов опоравак и рехабилитацију. Поново организовао њихов прелазак преко границе у Турску када је требало да ликвидирају неког злотвора који се много осилио. Ноћима је бдио да би дочекао уморне осветнике, често кржаве, са обавезном зобницом у којој су носили главе оних нељуди који су отимали српске девојчице и слали их у хареме. Временом имање Жике Рафајловића постало је сигурно склониште борбених Срба, а он њихов главни наредбодавац за извршавање пресуде над насилницима.<sup>36</sup> Касније на његовом имању радила је и радионица бомби за коју је он у Београду набавио графитне лонце, калијум хлорат, шећер итд.

Централни одбор је првобитно финансирао појединце, као и мале групе хајдука, који су били самоорганизовани или део бугарске револуционарне организације у Македонији (Врховне македонско-једренски комитет или Унутрашња македонска револуционарна организација). Својим деловањем организација је требало да заштити словенско хришћанско становништво од зулума. Међутим Јован Хаџи Васиљевић наводи да су 1897. године бугарски револуционари убили 43, ранили 52 особе, углавном учитеља, свештеника и других виђенијих Срба, а за друге жртве нема ни броја.

*Српски комитет* је основан у септембру 1903. године у Београду, спајањем одбора из Београда, Врања, Скопља и Битоља. Од бораца је захтевана заштита словенског становништва од зулума и спровођење убистава свих познатих прогонитеља. Након пропасти српско-бугарских преговора о заједничком деловању, и због растућег национализма у оквиру Бугарског комитета, Српски комитет је одлучио да у потпуности организује своје оружане групе. Оружано крило је званично активирано 1904.

---

мај 1994, стр. 38. и 39.

<sup>36</sup> Стеван Јовичић: *Живојин Рафајловић из Мионице јатџак комитетски*, Ревизија Колубара Ваљево, , 43-45.

године. Међу његовим оснивачима су и Друштво Св. Сава, Генералштаб Војске и Министарство спољних послова Краљевина Србије. Самим тим Српска четничка (комитска) акција од 1903. до 1912. године представљала је оружани одговор српског живота у Старој Србији и Македонији на великобугарску пропаганду и терор.

Српска влада је страховала да се не изроди сукоб, који би довео и до стране војне интервенције. Зато је водила помирљиву политику и са Турском и са Бугарском. Кнез Фердинанд је 1904. године посетио Ниш, а краљ Петар I Карађорђевић те исте године Софију. Типичан пример такве политике је случај са капетаном Живојином Рафајловићем, председником Извршног одбора Српске револуционарне организације у Врању. Приликом његовог боравка у Београду, полиција је по налогу српске владе извршила претрес у његовом стану у Врању, и запленила 180 пушака намењених четничким добровољцима. После овог случаја капетан Рафајловић је дао оставку на војну службу и настанио се у Београду, а у знак протеста дали су оставке у Централном одбору Српске револуционарне организације и његови оснивачи: генерал Јован Атанацковић, др Милорад Гођевац и др Васа Јовановић. Сви прилазе новооснованој *Народној одбрани*, 1908. године, приликом анексионе кризе.

Међутим, тамо где је српско становништво трпело највећи терор, спонтано се организовало за отпор и бугарским комитама и Турцима. Најсмелији појединци прибављали су оружје и окупљали храбре људе око себе ради пружања организованог отпора. Постоје поуздани подаци да их је и поред негодовања српске владе, српска војска наоружавала тајно. Прву чету организовао је Павле Младеновић из кумановског села Јачинце. За њим је образовао чету и Јован Станојковић, учитељ из села Довезенаца, и покрет се шири и на Скопску Црну Гору.

### **Образовање борбених јединица и извођење акција**

Не налазећи заштите у институцијама система, хришћанима је одметање у планине и освета над насилницима понекад био једини могући начин очувања егзистенције. Дружине хришћанских хајдука јављале су се и у косовском и Битољском вилајету највише као директна последица несносног стања. Хајдучке



дружине јављале су се кроз цео XIX век у појединим областима Старе Србије и Македоније, на планини Козјаку, у Поречу, у околини Прилепа и у Малешу. Лична освета је најчешће била мотив за одметање, а образовање дружина, поред чисто "економских" разлога, имало је за циљ да осигура рејон свог четовања од качачких банди и локалних зулумћара. У тренуцима повољним за отпочињање борбе за ослобођење од Турака, као и у годинама пре, током и након српско-турских ратова 1876-1878, ово четовање добија на својој национално-ослободилачкој компоненти.

Хајдучке дружине постају авангарда српских националних покрета, у историографији познатих као Кумановски устанак и Брсјачка буна. Вођа хајдучке дружине у Македонији, источној Старој Србији и у Бугарској није носио титулу харамбаше, као што је то био случај са северним и западним српским крајевима. Он је у овим крајевима носио назив капетана-капудана или војводе. Ове две титуле наизменично се срећу у усменој традицији, али је титула војводе ипак била пријемчивија становништву и на крају преовладала је хајдучкој и четничкој номенклатури. Хајдучким војводом постајало се на два начина. Осветник који се обично истакне убиством познатог зулумћара, сам је у планини прикупљао дружину и постајао њен војвода, или би група одметника по повлачењу у гору, изабрала једног међу члановима за вођу. Ауторитет хајдучког војводе био је неприкосновен. Дружина му је била заклета на верност, па су његова наређења морала бити прихватана без поговора. Он се старао о месту становања, о кретању и акцијама чете, о њеној исхрани о оружју и муницији својих хајдука. Значајно је и то да је имао функцију судије у случају размирица у дружини. Све ове компетенције задржале су и прошириле доцније војводе Унутрашње македонске револуционарне организације – ВМРО-а и Српске четничке организације.<sup>37</sup>

Вође ових хајдучких дружина предмет су интересовања овог рада управо због тога што се српско четовање које је организовано отпочело након 1903., наслањало на искуство, обичаје и праксу претходног хајдучког четовања. Неки од најпознатијих војвода српског покрета, као Мицко Крстић, Крста Ковачевић и

---

<sup>37</sup> Урош Шешум: *Војводе српске четничке организације 1903-1908*. Викизворник, 10. јули 2018

Глигор Соколовић, своју каријеру отпочели су као хајдучи или хајдучке вође, чиме је веза између раније српске хајдучије и доцнијег четовања само потврђена.

Пропању српско-бугарских преговора око удруженог деловања, због растућег национализма у бугарским комитетима, Српски комитет је одлучио да у потпуности организује своје оружане групе. Централни комитет је послао прве две групе у Македонију 1904. године, које су се рано изложиле опасности и због тога одмах биле уништене. Други талас је био много успешнији; међутим, почела су непријатељства између Бугарског и Српског комитета. Српски четници су се борили против Османлија, као и албанских и бугарских банди. Након избијања Младотурске револуције 1908. године и проглашења Устава, сви хајдучи у Македонији, укључујући српске четнике, оставили су оружје, али се герилска борба се наставила, касније кроз балканске ратове.

Од Ваљеваца познате комитске (четничке) војводе су били:

**ВОЈВОДА БОГДАН** – Богдан Хајнц Југовић, рођен 1882. у Ваљеу, као син Пољака, санитетског официра др Освалда Хајнца, који је као емигрант нашао уточишта у Србији. Он је од малена одгајан као прави српски родољуб. Оставши рано без родитеља прешао је на школовање у Београд и по завршетку шест разреда гимназије, ступио у војну академију 1. септембра 1899, а 2. августа 1901. године постао пешадијски потпоручник.

Одличан официр, одушевљен родољуб и уверен демократски дух, Хајнц никако није могао да прежали што га другови завереници нису увели у Мајски преврат 29. маја 1903. године. У пролеће 1905. је своју кућу и имање опоручком одредио за циљеве четничке (комитске) организације, изузимајући један легат од 3.000 динара једном свом другу, и онда је и сам пошао у рат.

Уочи 30. маја 1905. чета, коју су водили Боривоје Јовановић, звани војвода Брана, и војвода Југовић заноћила је у селу Петраљци код Куманова. Неко их је пријавио Турцима. Ујутро, када су хтели да крену даље, видели су да су са свих страна опкољени турском војском. Борба је трајала скоро цео дан. Тог дана у Петраљци погинуле су обе војводе и сви четници, изузев једног, који се као чудом спасио. Војвода Богдан као пешадијски поручник погинуо је међу првима, а војвода Брана последњи пошто

се бацио у ватру и умро певајући слободи пред запрепашћеним непријатељима.

На Петровдан 1923. армијски официри I и III армије открили су споменик војводама Богдану и Брани и њиховим четницима, на месту где су јуначки пали. О двадесетогодишњици Петраљичке битке, 30. маја 1925, код тамошње цркве освећен је споменик који је војводи Богдану подигао његов друг, тадашњи генерал и командант Краљеве гарде Петар Живковић коме је претходно дао оне три хиљаде динара. Њихова смрт је опевана у народу.<sup>38</sup>

**ВОЈВОДА ДРАГОМИР** – Драгомир Протић, родио се у Ужицу 1877. у познатој учитељској породици. Одрастао је у ваљевском крају где му је отац Грујица углавном службовао као учитељ. Основну школу учио је у Осечини, гимназију у Шапцу, а војну академију у Београду.

У пролеће 1905. поручник Протић са још неколико подофицира добија задатак да се са четом војводе Владимира Ковачевића пробије до Пореча и тамо са официрским кадром појача горски штаб. Циљ је био да се Скопска Црна Гора наоружа као база за операције у горњем току Вардара. У његов задатак спадао је и пренос великог броја пушака и муниције за наоружавање Пореча.

Чета је по силаску са планине Козјак нападнута од турске војске код села Табановци. После пар сати неравноправне борбе готово цела чета је уништена, а Протић је погинуо. Преосталих неколико четника се предало Турцима који су их спровели у Куманово. Пред Кумановским ућуматом заробљене четнике сачекала је бесна маса локалних муслимана и линчовала на лицу места. По њему је једна улица у Београду, на Врачару, добила име.<sup>39</sup>

---

<sup>38</sup> Биографија је сачињена на основу података из *Рајничкој гласнику* (Београд, 1925, 6/7, 214-215) и чланка М. Радојчић: *Јујовић – Хајци Бојдан*, Биографски лексикон ваљевског краја, Ваљево, 1999/2000, II књига, стр. 185.

<sup>39</sup> Биографија је сачињена на основу података из: А. Јовановић, *Споменница двадесетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопље 1937, 288; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд 2003, 52-53; С. Краков, *Пламен четнички*, Београд 1930, 199-204; Љ. Алексић – Пејковић, *Документи о самој војвојини Краљевине Србије 1903-1914*, *Организација Српска одбрана, Додатак 1*, Београд 2008, бр. 156, 157, 159, 160, 161, 200, 210; М. Радојчић: *Ко је био војвода Драгомир?*, „Напред“ Ваљево, 3. март 2000. и М. Младеновић: *Родослов Протића азбуковачких*, Љубовија 2010. године ,

**ВОЈВОДА ТАНКОСИЋ** – Војислав Воја Танкосић (Рукладе, Уд, 1880 – Трстеник, 1915), био је и један од оснивача и чланова *Црне руке*, члан *Младе Босне* и учесник више важних историјских догађаја у Србији, од *Мајској иревраиџа 1903.* до *Сарајевској аиџенџаиџа*. По завршетку основне школе, његова породица се преселила у Београд, где се уписао у II београдску гимназију. Војну академију уписао се 1899. у 32. класи, да би је завршио 1901, после чега је као водник био распоређен у VI пешадијски пук *Краљ Карол*. Са 15. класом завршио је и Вишу школу Војне академије.

Био је то период великога националног заноса српске омладине. Трудио се да стекне поверење генерала Јована Атанацковића, који је почео да прикупља добровољце за комитску акцију у Старој Србији. У својству члана комитске (четничке организације) упућен је зими 1903/04 у Скопље, Битољ и Солун, где је радио на организовању акција. Важио је за једног од најодважнијих војвода и доброг стрелца. Учествовао је 16. априла 1905. у борби на Челопеку крај Куманова у чети војводе Саватија Милошевића. Нешто касније командовао је четом у бици на Великој Хочи. Године 1907/1908. био је шеф горског штаба Источног Повардарја, тј. командант свих чета на потезу од српске границе до Вардара. Водио је напад на бугарску чету у селу Страцину 1908. што умало није изазвало српско-бугарски рат. У Београд се вратио јула 1908.

После аустроугарске анексије Босне и Херцеговине, формирао је у Прокупљу четничку школу у којој су припремани добровољци за извршавање специјалних задатака у Босни и Херцеговини. Ширио је мрежу и у Србији организовано око 5.000 добровољаца. Међутим, када је Србија 1909. признала анексију распустио је логор за обуку добровољаца у Ћуприји. Ипак, стечена војна знања добровољаца ће бити корисна у предстојећим ратовима.

Пред избијање рата марта 1912. прекомандован је у штаб граничних трупа, са циљем да обучава добровољце. Долазили су му добровољци из свих српских крајева. Био је веома строг при селекцији, па је од 2.000 одабрао само 245 добровољаца. Тада је одбио Гаврила Принципа због слабе конституције. Пред избијање рата српска влада је покушала да искористи Арнауते против Ту-



*Бојдан Хајњиц Јујовић*



*Драјомир Пројић*



*Војислав Танкосић*



*Панија Радосављевић*



*Борко Пашировић*



*Јован Стојковић  
Бабунски*

рака, па је Танкосић одлазио на Косово и дотурао оружје арнаутским вођама. Са Исом Бољетинцем предводио је Арнауте јуна и јула 1912. током њиховог сукоба са Турцима крај Митровице.

У I балканском рату командовао је Лапским четничким одредом, који је отпочео операције у турској позадини два дана пре избијања рата код карауле Мердаре. Тако се четничко-арнаутска чарка развила у прву битку тог рата. Добровољци (четници) су три дана водили борбу све док се није укључила српска редовна војска, која је однела победу, а његови борци први су ушли у Приштину.



После Сарајевског атентата 1914. аустроугарска влада га је у Ултиматуму упућеном српској влади означила одговорним за атентат на Франца Фердинанда, због чега је био притворен у штабу Дунавске дивизије I позива. По издијању I светског рата постао је командант Добровољачког одреда у Београду, а затим Рудничког четничког одреда. За време битке на Дрини 1914. командовао је посебном четом добровољаца и четника у саставу Лимског одреда у источној Босни, потом код Лознице, Крупња, на Мачковом камену и др.

За време повлачења српске војске као командант батаљона смртно је рањен код Великог Поповића 31. октобра 1915. Од последица рањавања, умро је 2. новембра 1915. у својој 35. години живота у Трстенику. Његови војници су га однели и тајно закопали на трстеничком гробљу, али су Аустријанци ипак успели да га пронађу, откопају и након установљивања идентитета, сликају леш, како би уверили јавност да је мртав. Уз слику гроба и леша, објављен је и текст у коме су, осим обавештења како је *дошао крај Воји Танкосићу*, помињани престолонаследник, Ултиматум њихове владе, као и детаљ да је Танкосића, погибијом у њиховој балканској офанзиви сустигла заслужена казна. Његове посмртне остатке пренела је мајка Миља, уз помоћ Удружења српских четника и сахранила на београдском Новом гробљу 1922. године.

Када ја погинуо имао је чин мајора српске војске. За показану храброст добио је бројна одликовања и признања. Међу којима и Златни војнички орден Карађорђевог звезде са мачевима. Више десетина улица у местима широм Србије носе његове име.<sup>40</sup>

**ВОЈВОДА ДУНАВСКИ** – Пантелија Панта Радосављевић (Београд, 1876 – Нирнберг, Немачка, 1941), рођен је у учитељској породици, од оца Јакова Радосављевића из Маркове Цркве код Лајковца и мајке Јелене – Ленке сестре Мите Петровића, високог државног чиновника и публицисте. Углавном је одрастао у Боговађи код Лајковца где му је отац службовао.

<sup>40</sup> Биографија је сачињена на основу података из: АВИИ Београд, ДПП, К-1819/166; С. Краков: *Пламен четнички*, Београд, 1930, 103-104; *Сјоменица XXXII класе Војне академије*, Београд, 1936; М. Живановић: *Ајис*, Београд, 1955; Т. Влаховић: *Вићезови Карађорђевог звезде*, Аранђеловац, 1990, 2-4; Г. Николић: *Војвода Танкосић*, Београд, 1998; М. Белић: *Комински војвода Војислав Танкосић*, Ваљево, 2005. и М. Радојчић: *Бесмртни рајини ваљевског краја у рајовима 1912-1918. Вићезови Карађорђевог звезде*, Ваљево. 2014, 386-388.



После три завршена разреда гимназије 1892. уписао је Артиљеријску подофицирску школу. Потпоручник је постао 1902, а капетан 1914. године. Септембра 1905. придружио се четничкој акцији у Македонији. Одмах по доласку постао је начелник горског штаба у западном Повардарју и на тој дужности остао од октобра 1904. до јануара 1906. године у звању војводе (големиота) Дунавског.

Крајем 1906. изабран је за секретара Главног четничког (комитског) одбора у Београду, а у јесен 1907. постао је секретар Извршног четничког одбора у Врању. Након Младотурске револуције 1908. долази до затишја и обуставе четничких акција због обећања да ће нове турске власти поштовати Устав и законе. Радосављевић се тада повлачи из четничке организације.

Радосављевић је као командир артиљеријске батерије учествовао у I и II балканском рату и гасио Арнатску побуну 1913. као командир VI чете граничних трупа у Прибоју. У I светком рату учествовао је као командир батерије и командант батаљона. Краљ га је лично 1914. одликовао официрским Орденом Карађорђевог звезда са мачевима IV степена а имао је још неколико ордена, медаља и споменица. У тим ратовима настрадала су и његова браћа Војислав и Владислав.

Након 1918. обављао је више значајних дужности у војсци, а пензионисан је као артиљеријски пуковник и преведен у резерву. Објављивао је чланке и песме у листу *Српско Косово* две мање књиге патриотског садржаја *Кроз славно Косово* и *Шта је Македонија?*

Као резервни пуковник југословенске војске учествовао је у Априлском рату 1941. након чега је заробљен и интерниран у Немачку (логор Офлаг XIII/Б). Боловао је од туберкулозе па је његов рођак заробљени дивизијски генерал Душан Трифуновић покушао да издејствује да га сместе у болницу или да га отпусте кући. То се није десило и он је преминуо крајем 1941. године.<sup>41</sup>

---

<sup>41</sup> Биографија је сачињена на основу података из: АВИИ Београд, ДПП, К-1474/146; С. Краков: *Големиот Дунавски*, „Телеграф“, Београд, 6, 7 и 8. јануара 1940, 21; М. Радојчић: *Радосављевићи из Врачевића и Маркове Цркве*, „Напред“ Ваљево, 12, 19 и 26. децембра 1997, 5; М. Бјелајац и П. Трифуновић: *Између војске и пољопривредне*. Београд, Крушевац, 1997 и М. Радојчић: *Бесмртни рајини ваљевског краја у рајновима 1912-1918. Вишезови Карађорђевог звезда*, Ваљево, 2014, 344-344.

**ВОЈВОДА БОРКО ПАШТРОВИЋ** – Борисав Борко Паштровић (Крагујевац, 1875 – Дајче, село код Скадра, у Албанији 1912), артиљеријски официр, извесно време на служби у Ваљеву и комитски (четнички) војвода.

После основне школе и шест разреда Мушке гимназије у Крагујевцу уписао 25. класу Војне академије у Београду. Био је одличан друг и пријатељ одушевљен националним идејама и врло способан артиљеријски официр. Извесно време као млад официр службовао је и у Ваљеву. Важио је за истакнутог националног радника и доброг руководиоца четничких (комитских) акција у Македонији 1904-1912. године. Као поручник у крагујевачкој чети учествовао је у чувеном боју на Челопеку 16. априла 1905. године и показао велику храброст.

Био је учесник I балканског рата 1912. и са својим одредом артиљераца ишао на челу српске војске, која је избила код Љеша на Јадранско море. Идући у сусрет црногорској војсци сукобио се са војском Есад-паше, која је покушавала повлачење из Скадра након дуге опсаде том приликом је на положају Бушати у селу Дајче код Скадра тешко рањен. Преминуо је 5. децембра 1912. године као артиљеријски мајор и командант једног дивизиона у артиљеријском пуку.<sup>42</sup>

**ВОЈВОДА БАБУНСКИ** – Јован Стојковић (Мартолци, Велес, 1878 – Велес, 1920), почео је да иде у школу тек у десетој години, па га је отац одвео у Велес, који је био бугарска тврђава у Македонији па је учио нешто и бугарске школе. Завршио је четири разреда. Дошао је у Београд, у гимназију и учио годину дана, па прешао у Богословско-учитељску школу, отворену за Србе из Турске. Затим је у Ваљеву завршио нижу гимназију, па учитељску школу у Нишу и Београду.

Постао је српски учитељ у селу Теову где је трпео разне притиске ВМРО и приступио Српској револуционарној организацији. Врло брзо постао је војвода, а по планини Бабуни у Македонији око које се борио добио надимак Бабунски. Против њега одмах се дигла ВМРО па је са још неким војводама имао више сукоба са њима очистивши десну обалу Вардара од бугарских чета или ВМРО-а.

<sup>42</sup> Биографија је сачињена на основу података из *Споменице Мушке гимназије у Крагујевцу*, Крагујевац 1934, 378 и књиге М. Пауновић: *СРБИ – биографије знаменијих*, Београд, 1998, 188-189.

Треба знати да су ове борбе биле страшне, на нож и да је годишње гинуло у Македонији по две хиљаде српских, бугарских или грчких четника. До 1907. био је шеф Горског штаба у Прековардарју.

Када је 1908. године у Турској извршен преврат и када су дошли на власт Младотурци, прогласили Устав и опште помирење, војвода Бабунски је неко време прекинуо четовање. Међутим, балкански чир се није могао лечити фразама. Младотурци су ухапсили војводу Бабунског али је успео да побегне у Србију, одакле је 1912. на челу српске војске састављене од елитних четника прошао Балкански рат од Куманова до Битоља..

На дан објаве I светског рата ступа у одбрану свог народа, па је са својим комитама дигао у ваздух савски железнички мост и потопио мађарску лађу. После завршене Колубарске битке одлази на планину Бабуну, где се бори против бугарских и арнаутских пљачкашких банди. Крајем 1915. године са VIII француским пуком ловаца 122. дивизије повукао се ка Ђевђелији. На врху Оца Тепе дао је значајан допринос спасавању француског Летећег одреда од Бугара и тако заслужио високо одликовање Француске.

Истакао и на Солунском фронту. У децембру 1917. године уништио је један немачки чамац у Преспанском језеру. За тај подвиг унапређен је у виши чин и одликован Карађорђевоом звездом са мачевима. Пред стројем савезника прочитана је и похвала савезничког команданта, а Бабунски је одликован Ратним крстом са златном палмом. Имао је још неколико домаћих и иностраних одликовања.

По завршетку рата неко време радио је као учитељ у Азбуковици. Умро је 17. фебруара 1920. године у Велесу где му је између два светска рата подигнут споменик.<sup>43</sup>

**ГОЛЕМИОТ ПЧИЊСКИ** – Илија М. Јовановић Часлав (Преображење, Врање, 1876 – Београд, 1912), најпре је завршио под-официрску школу, али је потом због храбрости и пожртвовања

---

<sup>43</sup> Биографија је сачињена на основу података из: Ј. Хаџи Васиљевић, *Јован Бабунски о себи, Сјоменица Јована Бабунског*, Београд 1921, 15-20; С. Краков Краков. *Пламен четиништва. Београд, 1930, сџр. 208—210*; Алекса Јовановић, *Српске школе и четинички покрет*, Скопље 1937, 281, 288, 306; М. Поповић, *Сјоменица учитељима и учитељицама изинулим и помрлим у райовима 1912—1918*, Београд д.г., 8-10; Т. Влаховић, *Витезови Карађорђевог звезде*, Београд 1989, 274 и М. Д. Пешић, *Сјари четиници*, Крагујевац 2000.



*Илија М. Јовановић  
Часлав*

преведен у официрски ранг. Најпре је радио као командир вода у артиљеријским јединицама.

Као поручник српске војске Илија Јовановић, лечио се од туберкулозе у Абацији. Седећи пред „Кварнером“ упознао је човека који је од богаташа прикупљао новчане прилоге за Српску револуционарну организацију у Старој Србији и Македонији. Одушевљен његовом причом и идејом, прикључио му се и он. Када су сакупили приличну своту новца, нови познаник се без трага изгубио, а њега је полиција после саслушавања протерала у Србију. Вратио се Илија у свој гарнизон у Алексинцу. Избегаво је друштво осрамоћен, али и друштво је избегавало њега. Седећи пред кафаном, зачуо је познат глас и препознао свог „пријатеља“ из Абације. Није му ни пришао, већ је пожурио кући по револвер. Брзо се вратио, и без објашњења убио је познаника

из Абације – Николу Милојевића. Одмах је ухапшен и изведен пред војни суд. Осуђен је на затворску казну, али је потом помилован, преведен у резерву и упућен у Стару Србију. Додуше, и он је сам изјавио да жели из те средине да се уклони, па му је војни суд изашао у сусрет и пружио прилику.

Пошао је са четницима увек последњи у низу, уморан и болестан. Сви су га памтили због његовог штапа. Ослањао се као старац и као просјак. На Козјаку је створио горски штаб, курирску службу, командни ланац и општу стратегију српских чета. Након примања дужности шефа горског штаба за коју се залагао и коју је сам створио успео је да спречи расуло настало након погибија на Петраљци, Бељаковцу, Гуглину и Великој Хоџи, у пролеће и лето 1905. године. Реорганизовао је и повезао српска села од српске границе до Овчег Поља и Криве Реке. Козјак му је вратио здравље, веру у човека и жељу за живот. Добио је звање војводе и постао славни големиот Илија Пчињски. Био је шеф Горског штаба за Источно Повардарје. Ишао је из битке у битку.

По окончању ангажовања у Старој Србији и Македонији вратио се у војску и службовао у гарнизонима у Београду и Ваљеву. Био је један од оснивача и чланова Врховне централне управе организације „Уједињење или смрт“ (Црне руке). Као капетан I класе поново му се вратила туберкулоза па је поново пао у постељу. Умро је у београдској војној болници, у часу када је српска војска освојила Битољ и избила на Јадранско море. Живео је свега 36. година.<sup>44</sup>

Према неким писањима<sup>45</sup> и **Драгомир Васиљевић**, активни потпоручник Српске војске, који је ступио у четнике 1905, постао војвода а погинуо у борби у Табановцима код Куманова 14. марта (априла) 1905. године, рођен је у околини Ваљева али тај податак није потврђен.

## КОМИТЕ

Мало знамо о српским четницима – комитама, друговима слободе, јунацима које савременици назвали правим рођацима Краљевића Марка, Они су својом храброшћу вишеструко надмашивали многе познате јунаке. Били су то, најчешће голобради младићи, који нису гинули по команди официра, што треба, него зато што су то хтели, што су бранили поробљену браћу Србе на још неослобођеном југу Србије, у Македонији и на Косову. Живот комита је био тајанствен, скривали су права имена и док су славно гинули морало се о томе чути.<sup>46</sup>

Први добровољци (четници, комите) јављају се у Македонији у другој половини XIX века јер је она још увек била под турском владавином. Њихова већа активност започиње тек после Српско-турског и Руско-турског рата 1877-78. године. Они се тада појављују у већем броју у Македонији која постаје поприште акција бугарских комита, српских четника и грчких андраста,

---

<sup>44</sup> Биографија је сачињена на основу података из: књиге С. Кракова: *Кракова, Пламен чейничкива. Београд: 1930. стр. 198—201; Народне енциклопедије, Народна енциклопедије, српско-хрватско-словеначка, Београд 1929, II, 166. и Српској биографској речника, Нови Сад, 2009, IV, стр. 508. и 509.*

<sup>45</sup> Предраг Пејчић: *Чейнички њокреј у Краљевини Србији 1903-1918*, Крагујевац, 2007, 380

<sup>46</sup> Стеван Јовичић: *Живојин Рафајловић из Мионице јатак комитски*, Ривија Колубара Ваљево, , 43-45.

као израз аспирација буржоазија суседних балканских држава, њихових сукоба и планова за освајање македонске територије.

У почетку, српске чете у Македонији су образовали виђени људи и учитељи, од тамошњег српског становништва. Касније кад је покрет добио у замаху, чете су формиране, опремане и убациване из Србије, Бугарске или Грчке. Рађено је то јер је свака од тих држава настојала да појача свој утицај у Македонији, негирајући постојање македонског народа. Добровољци за ове формације у Србији врбовани су из свих слојева друштва, а на челу тих одреда били су официри или подофицири српске војске.

У тим четама било је највише добровољаца из Србије, али их је бивало и из Босне и Херцеговине, Црне Горе и Војводине. Највише чета је отпремљено из Београда, Лесковца и Ниша а њихово пребацивање у Турску вршено је преко Врања и Мердара. Јачина ових четничких формација била је од пет до педесет људи. Већ 1912. године оне су имале и по 1500 људи. Њихова организација била је заснована на војничкој хијерархији, са строгим војним правилима и дисциплином. По правилу непослушност или неверност кажњавана је смртном казном. На челу сваке од тих јединица био је старешина који је називан војводом.

Ове јединице имале су углавном одбрамбени карактер. Нису избегавале сукобе, али су их изазивале само када је требало очистити терен од туђих чета, најчешће бугарских комита.<sup>47</sup> Са Турцима су се сукобљавале само када су биле приморане, у циљу самоодбране. Чете које су водили српске старешине, кретале су се по правилима ратне службе а остали руковођени логиком и здравом памети. Месно становништво им је било наклоњено, јер су их штитили од насиља комита, качака и Турака.

Српска влада није никада званично стајала иза тих јединица у Старој Србији и Македонији, ни у време Обреновића, ни под Карађорђевићима. Свака влада водила је помирљиву политику са Турском, одричући сваку везу са убацивањем четничких одреда у Стару Србију и Македонију.

Из ваљевског краја у њих је регрутовано више десетина, а вероватно и стотина људи. У овом крају они су углавном били познати као комите. Један од најпознатијих комита био је **Јосип Јерас** (Љубљана, 1891 – Љубљана, 1967) који се школовао се у

<sup>47</sup> Миодраг Д. Пешић: *Сџари четници*, Крагујевац, 2000, 27.





*Јосип Јерас*



*Илија Радивојевић*



*Бојдан Божа  
Пејковић*

родном месту и Бордоу. Живео је у Ваљевоу и радио у овдашњој гимназији. Почетком августа 1914. године добровољно је ступио у Јадарски четнички одред мајора Војина Поповића, популарног војводе Вука, у коме је било Срба пречана, доста Хрвата, Чеха и Пољака, али и „пнешто Словенаца“ и са српском војском остао је до краја рата, па и у њеном повлачењу преко Албаније. У годинама између два светска рата био је председник Удружења словеначких добровољаца у Првом светском рату. О свом ратовању на српској страни и преласку преко Албаније написао је књигу *Планина Смрти* (Љубљана, 1929). Учествовао је и у Другом светском рату, а на заседању АВНОЈ-а у Јајцу биран је у његово Председништво. Солидарност коју је Јерес испољио према Србима, новинар Слободан Нешовић оценио је као „један готово легендарни пример југословенског патриотизма, узор без прецедана“.<sup>48</sup>

До њихових имена појединачно се и даље тешко долази јер нема никаквих спискова. За сада знамо за: **Милосава Јелића** (1883 – 1947), официра из Скобаља код Смедерева на служби у Ваљевоу, који је био четник и добровољац, блиски сарадник војводе Вука<sup>49</sup>; **Илију Радивојевића – Чичу** (1871-1913) из Брезовице код Ваљева, пешадијског потпуковника, а потом командан-

<sup>48</sup> Здравко Ранковић: *Јерас Јосип*, Биографски лексикон ваљевског краја, Ваљево, 1999, књ. 2, ст. 117

<sup>49</sup> Био је познати песник, аутор чувене збирке песама *Србијански венац*.



*Надежда Петровић*

та жандармерије, који је учествовао у ликвидацији краља Александра и краљице Драге 1903. године и био вођа илегалне организације Уједињење или смрт (Црна рука); **Мијаила Кићића** из Ваљева, **Миленка Матића** из Велишевца код Љига, **Радојицу Богдановића** из Ваљева, **Драгољуба Урошевића** из Гуњака код Осечине, **Лукијана Бирчанина**, монаха из Суводања код Ваљева, **Радојицу Ранковића** из Белотића код Осечине, **Јеротија Павловића** из Љига, **Владана Недељковића** из Крчмара код Мионице, **Богдана Божу**

**Петковића** из Лалинаца код Љига<sup>50</sup>, **Луку Миљковића** из Осечине, **Станислава Ковачевића**, зв. **Змај** из Горњег Мушића, који је касније држао кафану у Словцу код Лајковца, **Радојицу Грујићића** из Плушца код Осечине.

Официр српске војске а потом и комитски (четнички) војвода **Војислав Танкосић** више пута прелазео у Стару Србију разним поводима и учествовао у акцијама заштите и спасавања српског живља. И позната сликарка **Надежда Петровић**<sup>51</sup>, која је као добровољна болничарка лечила болеснике и рањенике у чувеној ваљевској болници где је и умрла 3. марта 1915. године, са својим Колом српских сестара несебично је помагала српске добровољце у Старој Србији и Македонији.

Зна се да су биле образоване школе за обуку комита (четника) попут Ђуприје, Прокупља и још неких места. Највећи логор за њихову обуку налазио се у Прокупљу. И Ваљево је такође имало

<sup>50</sup> Касније је постао носилац Ордена Карађорђевог звезде са мачевима.

<sup>51</sup> **Надежда Петровић** (Чачак, 1873- Ваљево, 1915), била је најзначајнија српска сликарка с краја 19. и почетка 20. века. Поред сликарства бавила се педагошким и хуманитарним радом. Са Делфом Иванић и Милицом Добри 26. августа 1903, оснива хуманитарно друштво Коло српских сестара. Друштво је настало као одговор на погроме над Хришћанима у старој Србији након Илинденског устанка. Надежда је са Милицом Добри крајем 1903. чак ишла у Македонију и тамо делила хуманитарну помоћ које је друштво сакупило. Са њима је под маском пратиоца ишао и Војислав Танкосић који је радио на стварању српске четничке (комитске) организације.

своју „школу за четнике“, којом су управљала двојица војвода а која је била смештена у једној кафани у Ваљеву, одакле су дигли столове и столице и набацали сламу по патосу, где је ставио и двадесетак ученика. То су све били младићи, сви из Босне. Они су носили прописану блузу, шајкачу и опасач српске пешадије. Напротив, пушке и фишеклије биле су аустријске, из ратног плена.

*Један од војвода, Крстиа С. Вудакаић, омаленој је сѣхаса, ѿлећанѿ и носи леѿендарну драгу чейника са Челойека и дуѿ сребрни ланац, знак њеѿовоѿ чина. То је сељак свеѿовоа још десетѿ ѿгодина у тѿурској Македонији. Друѿи војвода Милан Вујић, дуѿачак је, мршав, с енерѿичним лицем које је ѿреѿречено рићим дрком. И он је чейовоа десетѿ ѿгодина у Македонији. Ту је дошао у часу великоѿ омладинскоѿ македонскоѿ ѿокреѿа и одушевљени ѿѿѿриоѿа као шѿѿо је био, није моѿао да се не ѿридружи онима који, жрѿивујућѿ свој живоѿи, хоће да ослободе земље Јужне Србије. Он је очувао чистѿ „челойечки дух“ и са једва ѿрикривеним ѿрезиром ѿовори ми о мојој земљи, Швајцарској, која, неутѿрална, нема војника. Он исѿравља донекле своје ѿмало ѿрезриво мишљење кад ми износи ѿјединостѿи о рѿанизацији наше војске и кад му кажем да је ѿа земља од чейѿири милиона сѿановника мобилисала 450 000 људи да брани своје ѿранице. Поред свеѿа ѿѿѿа, он нема сувише ѿверење у нашу швајцарску милицију и ѿредлаже ми да ѿѿђе ѿамо да рѿанизује чейнике. Пошѿѿо нисам један од уѿрављача моје земље, нисам овлашћен да ѿримам њеѿову ѿонуду. Али ја на њој блаѿодарим војводи и обећавам му да о ѿѿме ѿворим коме ѿредачим се враѿѿим у Швајцарску. Нажалостѿ раѿѿ се завршио, а Вујић није имао ѿриликѿе да рѿанизује швајцарске чейнике.*

Наравно, оба шефа су ме ѿозвала да видим вежде њихових реѿруѿѿа – ѿозив који нисам ѿроѿусѿѿио да корисѿѿим. И ѿако сам моѿао да се убедим о великој дисциплини, усвојеној добровољно, међу овим младићима од којих најсѿарији има 25 ѿгодина, а најмлађи 15. Сви су унаѿред жрѿивовали свој живоѿи. Они су знали врло добро шѿѿа их све чека, кад ѿадну у руке свирейоѿ ѿроѿивника. Сѿѿѿа је сваки чувао једну домбу – сѿѿару срѿску ѿравоѿѿаону домбу – да се удије. Кад не буде начина да измакне неѿријѿѿељу. Обучен у ѿаћању од редовноѿ официра, они су маневрисали као сѿѿари раѿѿници. Они су ми ѿакође ѿоказали како се уѿѿредава ручна домба а за ѿѿо је војвода био изабрао најмлађеѿ чейника.

*Лежећи на леђима, овај деран је бацрио бесирекорно своју бомбу уназад и она се расирсла на растојању од 50 метара. Шта је било са овом одушевљеном омладином? Вероватно је изинула на духовном иуиу и свесно, одала или у редовима хероја војводе Вука на висовима Чуке.<sup>52</sup>*

## НАРОДНА ОДБРАНА

Народна одбрана је била национална невладина организација у Краљевини Србији основана 8. октобра 1908. године (у време Анексионе кризе) у Београду, као протест против нелегалне анексије провинције Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске. За председника Средишњег одбора изабран је **генерал Божидар Јанковић**<sup>53</sup>, а секретара мајор Милан Васић. У њеном оснивању учествовали су и потоње војводе Радомир Путник, Степа Степановић и Живојин Мишић, али и комите Војин Поповић и Војислав Танкосић, књижевници Јован Дучић, Бранислав Нушић<sup>54</sup> и др. Касније у њеном раду се посебно истичу: Љубомир Јовановић, Љубомир Давидовић, Велисав Вуковић, Живојин Дачић, Коста Тодоровић, Милан Придићевић. Таназије Средојевић, Мита Павловић, Чеда Павловић и други.<sup>55</sup> До-

<sup>52</sup> Према писању Арчибалда Рајса у чланку *У Ваљевоу главном сџану српске војске* објављеном у књизи *Шта сам видео и њреживео у великим данима*, Београд, 1928, 10-20.

<sup>53</sup> **Божидар Јанковић** (Београд, 1849 – Херцег Нови, 1920) је био српски и југословенски генерал, учесник српско-турских ратова, Српско-бугарског, балканских и Првог светског рата. У војску је ступио као питомац 9. класе Артиљеријске школе, 1. марта 1869. године. Школовање је завршио 20. септембра 1874, као други у рангу, када је произведен за инжењерског потпоручника. Као официр обављао је многе одговорне дужности. Између осталог био је министар војни, командант III армије у балканским ратовима итд. За време прве пензије, у периоду 1908—1914, био је председник *Народне одбране*, организације чија је делатност омогућила низ успешних дејстава у ратовима 1912—1918. године. Носилац је многих одликовања и других признања, а њему у част названо је насеље Ђенерал Јанковић које је било седиште истоимене општине а налази се на граници Србије и Северне Македоније.

<sup>54</sup> Јован Пејчић: *Весници дуре и слободе*, Национална ревија *Србија*, Београд, бр. 72

<sup>55</sup> Предраг Пејчић: *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903-1918*, Крагујевац, 2007, 110.

брим делом настала је на захтев тамошњих Срба који су тражили сопствену заштиту и тежили припајању матичној земљи. Са раније образованом Српском револуционарном организацијом (четничком акцијом) тесно је сарађивала, узајамно се помагале и допуњавале у раду и акцијама иза турске границе, пре свега на тлу Старе Србије. Ова организација је из Краљевине Србије у Босну слала четничке одреде, ради борбе против Аустроугарске. За време балканских ратова преко ове организације су регрутовани добровољци и за борбу у Македонији.

У Јулском ултиматуму 1914., Аустроугарска је захтевала од Србије да распусти друштво звано „Народна одбрана“ и да конфискује сва његова средства за пропаганду. Српска влада у свом одговору наводи да нема никаквих доказа да је друштво „Народна одбрана“ учинило ма какво кривично дело ове врсте у лицу кога од својих чланова; но ако постоји такво дело, распустиће друштво „Народну одбрану“.

Имајући у виду широк регион који су Срби насељавали, познато је да српски народ никада није био уједињен у једну државу. Ту је такође било сукоба између њих и других, као што су Бугари и Турци. Аустроугарском анексијом БиХ (где је била велика концентрација Срба), Срби су изразили потребу за заштиту народа одбрамбеним организацијама, као што је била Народна одбрана.

Средишњи одбор Народне одбране 1911. године штампао је памфлет који садржи шест главних тачака њене активности: 1) Подизање, инспирисање и јачање сентимента националности (народности); 2) Пријављивање и регрутација добровољаца; 3) Стварање јединица добровољаца и њихово припремање за оружани сукоб; 4) Прикупљање добровољних прилога, укључујући новац и друге ствари неопходне за остварење својих задатака; 5) Организација, опрема и обука специјалних револуционарних група (комита), намењено за посебне и независне војне акције и 6) Развијање активности за одбрану српског народа у свим другим правцима.

Из њега јасно произилази да мржња против Аустроугарске није био циљ већ природна последица жеље за независност и јединство у оквиру своје нације. Неки одбори у унутрашњости образовани су чак и пре него што је организација била формално конституисана, па је централа у Београду наставила са обра-

зовањем одбора у свим већим местима где их још није било. По варошима и градовима Србије било је, за непун месец дана основано чак 223 окружна и среска одбора који су окупљали по више хиљада чланова и активиста. Нешто касније основан је и Амерички огранак на челу са Михаилом Пупином, угледним професором Колумбија универзитета и познатим научником српског порекла, који је имао 83 месна одбора. Потом је уследило и оснивање сличних одбора у Канади, Енглеској и још неким земљама.

Један од првих окружних одбора – пододбора постојао је и радио у Ваљеву. Нажалост о њему се мало зна. Из до сада пронађених докумената види се да је овај одбор постојао и функционисао још 1909. године. Сви су изгледи да је први председник тог одбора био апотекар **Милорад Ж. Тадић**<sup>56</sup>, секретар учитељ **Михаило Д. Максимовић**<sup>57</sup>, а благајник – трговац Милош Љ. Кораћ кога је у мају 1914. године заменио Живорад С. Вујић, благајник новчаног завода Ваљевска задруга. Остало је забележено да су његовој управи били и инжењер Чедомир Гагић, чиновник Гаврило Протић и учитељ Стеван Поповић, сви угледни житељи овог града.

Након Сарајевског атентата и почетка Првог светског рата, у Аустроугарској су примењене врло оштре мере против Народне одбране, Младе Босне и сличних национално патриотских организација. На најгласовитијим од тих процеса, на суђењу људима из покрета „Народне одбране“ одржаном у Бања Луци 1916. године, оптужено је 156 особа, од којих је 16 осуђено на смрт, 86 на робију.

<sup>56</sup> **Тадић (Живка) Милорад**, рођен 1860. године у Ваљеву у познатој трговачкој породици а отац му је бивао и председник ваљевске општине. Од 1894. године Милорад је имао своју апотеку у овом граду на Колубари. У браку са Фросином, имао је петоро деце (Петра, Михаила, Драгомира, Стану и Веру). Био је резервни капетан I класе. Као председник Обора Народне одбране у Ваљеву неуморно је радио на смештају и збрињавању рањених и повређених. Оболео је од пегавог тифуса и умро у Ваљеву 4. марта 1915. године.

<sup>57</sup> **Максимовић (Димитрија) Михаило – Мика**, рођен 1872. године у Ваљеву, учитељ у Бранковини и вршилац дужности школског надзорника за срезове ваљевски и подгорски у Ваљеву, ожењен, отац осморо деце, а једно од њих је и песникиња Десанка Максимовић. Био је дугогодишњи председник Учитељског друштва у Ваљеву, секретар Окружног одбора Народне одбране, благајник Црвеног крста, председник Певачке дружине **Чика Љуба**, писац и задругар, а као благајник Главне ваљевске војне станице оболео од пегавог тифуса и умро на војној дужности у Ваљеву 4. марта 1915. године..





*Генерал Божидар  
Јанковић*



*Михаило Мика  
Максимовић*

Централни комитет Народне одбране налазио се у Београду. Организација је имала свој лист који се такође звао Народна одбрана и излазио је од 1926. до 1941. године. Углавном је излазио недељно а каткад и два пута недељно или петнаестодневно. Пошто се очекивао скори рат она је образовала одреде и распоређивала дуж Дрине. Њима су командовали Војислав Танкосић, Војин Поповић Вук и Јован Бабунски. Под притиском европских сила, њена активност је обустављена а Србија је приморана да прихвати анексију.

## УЧЕШЋЕ У ОСЛОБОДИЛАЧКИМ РАТОВИМА

Четничка акција у Македонији почиње да слаби од 1907, а престала је 1912., кад су балканске државе закључиле Балкански савез да би спречиле велике силе, нарочито Аустроугарску, да продру преко Санџака и Космета ка Солуну. После закључења Балканског савеза 1912. године и договора Србије и Бугарске о подели Македоније, српски добровољци су се повукли из Македоније.

Према неким подацима својевољним нападима војводе Танкосића на турске карауле Репоњу и Мировце у јужној Србији, почетком октобра 1912. године, отпочео је I балкански рат и пре званичне објаве рата владе Србије Турској. Преостала четири добровољачка (четничка) одреда у Македонији, који су у Првом балканском рату деловали у турској позадини, уз подршку Македонаца и чета унутрашње македонске револуционарне орга-

низације (ВМРО), наступали су испред I и III српске армије.<sup>58</sup> Они су у значајној мери помогли регуларним јединицама да се одрже на сопственим положајима, пре свега пружајући им информације које су им омогућавале даљи продор. Значајан је и њихов допринос ослобођењу Приштине 22. октобра 1912. године после петовековне турске окупације. Из ослобођене Приштине у садејству са III армијом, они отпочињу даљи ослободилачки маневар према Скопљу и Куманову.

И у II балканском рату, српски добровољци нарочито су се истакли у борби против Бугара и њихових добровољаца и тако дали свој непроцењив допринос извојеваној победи у балканским ратовима и од Косова жељеној српској слободи. Својим ангажовањем посебно су били запажени у борбама на Брегалници, Криволаку, Орлибаири, Китки....

Кад је избио Први светски рат, четници су били најпре формиран у четири одреда (Јадарски, Руднички, Златиборски и Горњачки) са 500-750 бораца и додељени III армији и Ужичкој војсци за четничко ратовање. Ови одреди су у Церској бици, борбама на Дрини и Колубарској бици 1914. године с највећим пожртвовањем и храброшћу успешно извршавали добијене задатке, при чему су претрпели велике губитке. Касније је дошло до образовања још неких истурених одреда (Љубовијски, Лознички, Лешнички, Шабачки, Обреновачки итд.

Руднички четнички одред под командом мајора Војислава Танкосића учествовао је у више борби и других акција. Док је Танкосић био у притвору по захтеву Аустроугара он се звао Савски четнички одред а њиме је командовао учитељ Јован Стојковић – војвода Бабунски. Због упада бугарских чета у Србију, он је отишао у бој у свој завичај, па није учествовао у борбама на Дринском фронту.

Војвода Војин Поповић Вук је 1915. од преосталих четника и добровољаца формирао Добровољачки одред од 4.000 људи који је водио тешке борбе против Бугара на Чемернику, Гачиној Пољани, Грамади, Малом Врху и другим местима, а затим се повукао са осталом војском на Крф где је стигао са једва 400-500 људи.

Одред је на Солунском фронту поново ојачан добровољцима до 2.200 људи и истакао се у борбама, нарочито на Сивој стени

<sup>58</sup> *Војни лексикон*, Београд, 1981, 826.

19. IX и Груништу 16-18. XI 1916. када је спао на 450 људи. Ту је погинуо и Војин Поповић (војвода Вук), па је одред расформиран а његово људство упућено у друге јединице.

По поузданим историјским подацима током 1914. године у Српској војсци било је ангажовано 8.043 добровољца – четника.

Велика већина поменутих Ваљеваца и комита учествовала и у Балканским и Првом светском рату. Било је и појединаца који због година старости, нарушеног здравља или из неких разлога нису могли учествовати у њима. Но, било је и оних које су заменили синови јединци и који су њима страдали попут **Владете (Љубомира) Ковачевића** и **Сање (Живана) Живановића** дарујући своје младе животе за слободу отаџбине. Посебно је био оригиналан и дирљив опроштај академика Ковачевића од свог јединца, тада секретара Министарства спољних послова.<sup>59</sup>

Не треба заборавити ни да су многи чланови илегалне организације **Уједињење или смрт**, познатије по неформалном називу **Црна рука**, учествовали у националном раду на простору Старе Србије и Македоније. Они најистакнутији су већ помињањани па се на њима не би више задржавали. Утолико пре што се још увек не зна ко је све био члан те организације. А не би хтели да се бавимо нагађањима и претпоставкама.

#### Summary

Mutual understanding, solidarity and help are among the greatest human virtues. The contemporary political, financial and military circumstances, the enormous territorial distance, numerous bans and other limitations did not prevent the patriotic people of Valjevo to provide the much-needed help and support to their fellow Serbs in the Old Serbia and Macedonia. They were not prevented neither by the frequently wavering attitudes of the authorities, nor by the strict bans and numerous risks. The available documents show that they were able to overcome all these seemingly hopeless situations. Sometimes they had to change the forms and methods of their actions, as well as the forms of organizing.

---

<sup>59</sup> Поред поменутих извора и литературе у наведеним фуснотама за припрему овог чланка коришћена је и ова литература: Д. Ђорђевић: *Националне револуције балканских народа 1804 – 1914*, Београд, 1995; Ј. Хаџи Васиљевић: *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд, 1928; В. Илић: *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд, 2006. и С. Симић: *Српска револуционарна организација, комитско четивање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Београд, 1998.

In various periods, that help was not always timely or appropriate due to different restricting factors. Nevertheless, those the help was indented to appreciated the efforts and the results made, having been fully aware the help was coming from their brothers in faraway regions and that it was provided honestly and without any enforcement. The mentioned frequent changes confirm this to be true.

It is significant that the support came from highly influential individuals of the Valjevo region, some of them belonging to the Serbian elite. They invited other people to the cause and thus contributed to a significant enlargement of the circle of benefactors over time. Therefore, despite the importance of individual actions, group and collective forms of action should not be overlooked. This work did not have immediate effect at times, though it helped preserve the national traditional and culture, raising awareness and military morale in the long run and thus had a significant contribution to the final national liberation in these regions.